

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Ι. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ (5ος –10ος αι.)

1. Οι συνέπειες της μετανάστευσης των γερμανικών φύλων για την Ευρώπη

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές την εξέλιξη των ευρωπαϊκών λαών
2. Να αντιληφθούν τη σημασία της ανάπτυξης των σχέσεων των γερμανικών μοναρχιών με την Καθολική Εκκλησία και του εκχριστιανισμού των Γερμανών

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Κατά τη μελέτη του υποστηρικτικού υλικού να προσεχθούν ιδιαίτερα οι ερωτήσεις που βρίσκονται στις λεζάντες, γιατί παρέχουν ουσιαστική βοήθεια για την αξιοποίησή του.

- Η **αφόρμηση** πρέπει να γίνει από το χάρτη *Τα γερμανικά κράτη και η εξέλιξή τους*. Ο εκπαιδευτικός θα βοηθήσει τους μαθητές να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τις σχετικές πληροφορίες που έμαθαν μελετώντας τη Βυζαντινή Ιστορία (Πρώτο Κεφάλαιο) και να τις συνδέσουν με το περιεχόμενο της νέας διδακτικής ενότητας. Είναι εύκολο να διαπιστώσουν από τη λεζάντα του Χάρτη ότι από τα γερμανικά βασίλεια που είχαν ιδρυθεί στη Δυτική Ευρώπη μόνο το Φραγκικό και τα Αγγλο-σαξονικά κατόρθωσαν να επιβιώσουν.

- Με τον **πρώτο διδακτικό στόχο** επιδιώκουμε να αποκτήσουν οι μαθητές μια συνολική εικόνα για τη μετανάστευση και εγκατάσταση των γερμανικών φύλων στη Δυτική Ευρώπη. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε βαθιά τομή στην πορεία της ευρωπαϊκής ιστορίας, αφού άλλαξε ριζικά τον πολιτικό και εθνολογικό χάρτη της Ευρώπης και είχε σοβαρές συνέπειες στον πολιτισμό της. Συγκεκριμένα εμφανίστηκαν νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, νέες αντιλήψεις και νέα ήθη, ενώ άρχισαν να διαμορφώνονται και νέες γλώσσες. Ο **δεύτερος διδακτικός στόχος** συμπληρώνει τον πρώτο, δεδομένου ότι τα γερμανικά κράτη μετατρέπονται βαθμιαία σε χριστιανικά και η Εκκλησία διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στα πολιτικά και πολιτιστικά δρώμενα της Δύσης. Για το λόγο αυτό οι δύο στόχοι συνεξετάζονται.

- Το Βασίλειο των Οστρογόθων υπό την ηγεσία του Θεοδέριχου Α' έδειξε κάποια δείγματα πολιτιστικής ανάπτυξης, πλην όμως η ιστορική του πορεία ήταν σύντομη.

- Το ενδιαφέρον για το Βασίλειο των Βησιγόθων εστιάζεται στην πολιτισμική προσφορά του.
- Η συζήτηση για τον Χλωδοβίκο Α' και τους Μεροβίγγειους μπορεί να αρχίσει από το χάρτη

και από την εικόνα *Η βάπτισμα του Χλωδοβίκου Α΄*. Αναμφισβήτητο το ισχυρότερο κράτος ήταν το Βασίλειο των Φράγκων, το οποίο κάτω από την ηγεσία του Χλωδοβίκου, ιδρυτή της δυναστείας των Μεροβιγγείων, επεκτάθηκε σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης. Στην προσπάθειά του αυτή απέκτησε πολύτιμο σύμμαχο τον Πάπα, αφού ασπάστηκε το χριστιανισμό και βαπτίστηκε χριστιανός το 496 περίπου. Μετά το θάνατο του Χλωδοβίκου το κράτος διασπάστηκε και αποδυναμώθηκε, γεγονός που έδωσε την ευκαιρία στους Καρολίδες να αναλάβουν την εξουσία. Αποτέλεσμα των πολιτικών εξελίξεων ήταν αφενός η εγκαθίδρυση στη Δύση της **ελέω Θεού** μοναρχίας και αφετέρου η ίδρυση του παπικού κράτους. Να τονιστεί στους μαθητές η σημασία της απώθησης των Αράβων στο Πουατιέ το 732 από τον Κάρολο Μαρτέλο.

- Οι γερμανοί ηγεμόνες αντικατέστησαν την έννοια του κράτους (*res publica*) με μια προσωπική κληρονομική απόλυτη μοναρχία, που δεν κάνει διάκριση ανάμεσα στο κράτος, τους κατοίκους και τα αγαθά τους. Οτιδήποτε υπάρχει στην επικράτειά τους ανήκει σ' αυτούς και γι' αυτό μετά το θάνατό τους το βασίλειο μοιράζεται στα παιδιά τους.

Σε άλλες, όμως, περιπτώσεις δείχνουν σεβασμό απέναντι στη ρωμαϊκή κληρονομιά. Έτσι, αξιοποιούν την επαρχιακή αριστοκρατία, για να επανδρώσουν τη διοίκησή τους. Οι παλαιοί αυτοί αριστοκράτες, λόγω του πλούτου και της μόρφωσής τους, μονοπωλούν τα καθήκοντα του κόμητα (διοικητή επαρχίας) και το επισκοπικό αξίωμα. Βαθμιαία, όμως συγχωνεύονται με τη γερμανική αριστοκρατία, για να αποτελέσουν μια νέα τάξη ευγενών αξιωματούχων.

Το ρωμαϊκό δίκαιο, αρχικά, δεν είχε επίδραση στη νομοθεσία, η οποία πέραν του *βαρβαρικού* (δίκαιο ανταπόδοσης, δοκιμασία με καυτό σίδερο, κόψιμο γλώσσας, βγάλσιμο ματιών, αποκοπή χεριού κ. ά.) χαρακτήρα της δεν είχε εδαφική αλλά προσωπική ισχύ. Δεν υπήρχε δηλ ένας κοινός νόμος για όλους, αλλά εφαρμοζόταν σε κάθε περίπτωση το εθιμικό δίκαιο της φυλής.

- Οι γερμανοί βασιλείς στηρίζονται στην επαρχιακή αριστοκρατία που επέζησε της κατάρρευσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, για να επανδρώσουν τη διοίκησή τους. Ο πλούτος και η μόρφωση της επιτρέπουν να μονοπωλήσει τα καθήκοντα των κομήτων και το επισκοπικό αξίωμα. Βαθμιαία τείνει να συγχωνευτεί με τη γερμανική αριστοκρατία, που προέρχεται από την τάξη των πολεμιστών για να αποτελέσει μια νέα τάξη αξιωματούχων ευγενών.

- Με αφετηρία το παράθεμα *Οι Γερμανοί εισβάλλουν στη Γαλιτία* θα γίνει μια κατ' αρχήν συνολική εκτίμηση της κατάστασης που διαμορφώθηκε στην Ευρώπη μετά τις βαρβαρικές ή γερμανικές εισβολές. Έπειτα θα συζητηθεί η οικονομική παρακμή και η αποδιάρθρωση της κοινωνίας που είναι αποτέλεσμα των δυσμενών συνθηκών που επικρατούν στην Ευρώπη την περίοδο αυτή. Να γίνει συζήτηση για τους λόγους κάμψης ή και πλήρους διακοπής του εμπορίου. Να επισημανθεί, επίσης, η τάση των ασθενέστερων να ζητούν την προστασία των ισχυρότερων ως γνωστική προϋπόθεση για την κατανόηση της φεουδαρχίας.

- Με την ευκαιρία της συζήτησης για το ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας μπορεί να γίνει μια πρόδρομη απλή μνεία (με βάση τα όσα γνωρίζουν οι μαθητές) για τον αντίστοιχο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας επί Τουρκοκρατίας.

- Η συζήτηση για τον πολιτιστικό τομέα μπορεί να αρχίσει με την εικόνα *Σελίδα από Ευαγγέλιο της μονής Λίντσαφρν* στη βόρεια Αγγλία. Θα επισημανθεί ότι από τον 7^ο αιώνα η κλασική παράδοση επεκτείνεται στην Αγγλία και την Ιρλανδία, όπου στα αβαεία αντιγράφονται έργα της χριστιανικής παράδοσης, τα οποία διακοσμούνται με μικρογραφίες. Στον τομέα των γραμμάτων να επισημανθεί η συνέχιση της κλασικής παράδοσης και να συζητηθούν οι διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή. Αναφορικά με την τέχνη να τονισθούν οι αλληλεπιδράσεις που παρατηρούνται. Να συζητηθούν τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του Μαυσωλείου του βασιλιά Θεωδέριχου στη Ραβέννα (μετά το 526).

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η βάπτισμα του Χλωδοβίκου

Η σημαντικότερη πολιτική κίνηση του Κλόβη (Χλωδοβίκου) είναι η βάπτισή του, κίνηση που τον ανέδειξε σε προστάτη των ορθοδόξων εναντίον των αρειανών Βησιγόθων, που του εξασφάλισε την αναγνώρισή του από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο και τον πάπα, που του επέτρεψε να προστατεύσει την Εκκλησία της Γαλιτίας από τον κίνδυνο των Αρειανών. Οι λύσεις της συνόδου της Ορλεάνης το 511 είναι χαρακτηριστικές. Στο εξής όλοι οι επίσκοποι θα διορίζονται *με τη θέληση του βασιλιά*. Θα προέρχονται από τις τάξεις των κομήτων που θα έχουν προσφέρει τις υπηρεσίες τους σε δημόσιες θέσεις, πράγμα που δεν θα αποτρέψει τη σιμωνία, μετατρέποντας τον διορισμό επισκόπων σε αγοραπωλησία των εκκλησιαστικών θώκων.

N. Καραπιδάκη, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996, σ. 76-77.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

- Ο επίσκοπος του Άουχ Ορέντιο έζησε την περίοδο των βαρβαρικών εισβολών. Να επισημανθεί ο ρεαλισμός, η βιωματικότητα και η γλαφυρότητα της περιγραφής.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα.** Το γεγονός ότι ο Χλωδοβίκος ασπάστηκε τον χριστιανισμό υπέκρυπτε πολιτικές σκοπιμότητες. Αντιλήφθηκε ότι είχε κάθε συμφέρον να προσεταιριστεί τους Γαλιτωρωμαίους επισκόπους, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους άλληλους γερμανούς ηγεμόνες που ήταν αρειανοί. Με τη βάπτισή του ο φράγκος βασιλιάς, εκτός από την υποστήριξη του παπικού κλήρου, εξασφάλιζε την εύνοια της γαλιτωρωμαϊκής αριστοκρατίας (που επηρεαζόταν από την Εκκλησία) και του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο τελευταίος έβλεπε τους Φράγκους ως πιθανούς αντιπάλους του Θεωδέρικου Α', ηγεμόνα των Οστρογόθων.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Ο χάρτης** *Τα γερμανικά ή βαρβαρικά βασίλεια (κράτη) και η εξέλιξή τους* αποτελεί πολύτιμο εποπτικό μέσο για το διδάσκοντα και τους μαθητές, που μπορούν να επισημάνουν άμεσα την εξέλιξη των μεσαιωνικών βασιλείων από τη γέννησή τους μέχρι το 750. Η έμφαση βέβαια θα δοθεί στο βασίλειο των Φράγκων που δεσπόζει στον ευρωπαϊκό χώρο κατά την περίοδο αυτή.

- **Πρώτη εικόνα** *Η βάπτισμα του Χλωδοβίκου Α'.* Να συνδυασθεί με το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα**.

- **Δεύτερη εικόνα** *Το Μουσουλείο του βασιλιά Θεωδέρικου στη Ραβέννα* (μετά το 526). Πρόκειται για δώρο που σκεπάζεται από μονόλιθη λαξευτή πέτρα βάρους 170 τόνων διακοσμημένο με λαβές και γεωμετρική ταινία. Το μνημείο αυτό αποτελεί σύζευξη ρωμαϊκών στοιχείων (ο θόλος και οι αψίδες) και γερμανικών (γενικά ο μεγάλος όγκος του μουσουλείου και ιδιαίτερα ο τεράστιος κυκλικός μονόλιθος της στέγης καθώς και οι λαβές και η γεωμετρική ταινία).

- **Τρίτη εικόνα** *Σελίδα από Ευαγγέλιο της μονής Λίντσαρν.* Οι άγγλοι και οι ιρλανδοί αντιγραφείς της περιόδου αυτής διακοσμούν τα χειρόγραφα με παραστάσεις εμπνευσμένες από την αρχαία παράδοση και την τοπική πολιτιστική κληρονομιά: γεωμετρικά σχέδια σε συνδυασμό με συμπλέγματα δρακόντων ή ερπετών πάνω σε φόντο με περίτεχνα σχέδια. Βλ. και Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. E. Burns, *Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης*, τ. Α', μετ. Τ. Δαρβέρης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983.
2. N. Berstein - P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη*, τ. Α' (5ος – 18ος αι.), μετ. Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Στα παραπάνω βιβλία γίνεται μεθοδική διαπραγμάτευση της ευρωπαϊκής Ιστορίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε.
4. F. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός. Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, τ. Α-Β', μετ. Αικ. Ασδραχά, εκδ. Μορφωτικού Ινστιτούτου Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995, 1998.
5. Β. Κρεμμυδάς, - Φ. Πισπιρίγκου, *Ο μεσαιωνικός κόσμος*, εκδ. «γνώση», 1985.
5. Ν. Καραβιδάκης, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης*, 5ος – 11ος αι., εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996.
6. M. Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης, οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων*, μετ. Μπ. Λυκούδης, εκδ. Κάλλβος, Αθήνα 1987.
7. Ζακ Λε Γκοφ, *Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*, εκδ. Κέδρος, 2002.
8. Marjorie Rowling, *Η Καθημερινή Ζωή στο Μεσαίωνα*, εκδ. Παπαδήμα, 1992.
9. David Nicholas, *Η Εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999.
10. Jacques Le Goff, *Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, εκδ. Βάνιας 1993.

2. Ο Καρλομάγνος και η εποχή του

Διδακτικοί στόχοι

1. Να εκτιμήσουν οι μαθητές την προσπάθεια ενοποίησης της Ευρώπης από τον Καρλομάγνο και να αξιολογήσουν τα αποτελέσματα αυτού του εγχειρήματος.
2. Να εκτιμήσουν την αναγέννηση των γραμμάτων και των τεχνών την εποχή αυτή.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Να αξιοποιηθεί για διαθεματική προσέγγιση το κεφάλαιο **Το άτομο και η Ευρωπαϊκή Ένωση** από το βιβλίο Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Γ' Γυμνασίου.
- Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το χάρτη *Η διαίρεση του κράτους του Καρλομάγνου*. Η συζήτηση θα επικεντρωθεί στην προσπάθεια ενοποίησης της Ευρώπης από τον Καρλομάγνο.
- Στη συνέχεια (**πρώτος διδακτικός στόχος**) οι μαθητές θα παρακολουθήσουν και θα εκτιμήσουν τις ενέργειες του Καρλομάγνου για να πραγματοποιήσει τη συνένωση της χριστιανικής Δύσης. Να σημειωθεί όμως ότι αυτή η προσπάθεια έγινε με βίαια μέσα. Θα αξιοποιηθεί κατάλληλα το υποστηρικτικό υλικό προκειμένου οι μαθητές να κατανοήσουν τη σχέση του Φραγκικού Κράτους με την Καθολική Εκκλησία, τη στέψη του Καρλομάγνου και τις αντιδράσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, την οργάνωση της καρολίδειας αυτοκρατορίας και τους λόγους διάσπάσής της.

Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας σήμανε και το τέλος του πρώτου εγχειρήματος για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, εγχείρημα άληθινος που ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένο, καθώς στηρίχθηκε στη δύναμη των όπλων και δεν πραγματοποιήθηκε με ειρηνικά μέσα.

Ωστόσο, παρά τη χρήση βίας, οι σημερινοί Ευρωπαίοι αναγνωρίζοντας στον Καρλομάγνο την πατρότητα της ιδέας μιας ενωμένης Ευρώπης, καθιέρωσαν το **Βραβείο Καρλομάγνου**, με το οποίο τιμήθηκαν οι ευρωπαίοι ηγέτες που εργάστηκαν για την οικοδόμηση της ευρωπαϊκής ενότητας. Για την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας, πρέπει να τονιστεί ότι η πατρότητα της ιδέας για την ειρηνική συνένωση των λαών ανήκει αποκλειστικά στους αρχαίους Έλληνες: Αμφικτυονίες, Συμπολιτείες.

- Η αποκατάσταση της ενότητας μεγάλου μέρους της Ευρώπης και η οργάνωση του κράτους συνέβαλαν στην Καρολίδια Αναγέννηση (**δεύτερος διδακτικός στόχος**). Η σχετική συζήτηση μπορεί να αρχίσει από το παράθεμα *Μην παραμελείτε τα γράμματα*. Να τονιστεί ότι η πολιτιστική ανανέωση της εποχής αυτής φέρει τη σφραγίδα της προσωπικότητας του Καρλομάγνου. Στη συνέχεια θα εξεταστούν τα επί μέρους θέματα με τη **συστηματική αξιοποίηση του υποστηρικτικού υλικού**.

Η οργάνωση των πολιτικών και διοικητικών θεσμών της αυτοκρατορίας αύξησε την εξάρτηση από το γραπτό λόγο. Επομένως χρειάζονταν μορφωμένοι υπάλληλοι για την τήρηση φορολογικών, στρατολογικών και άλλων αρχείων. Η όλη προσπάθεια αναγέννησης των γραμμάτων στηρίχθηκε στην οργανωτική υποδομή της Εκκλησίας, στην καθιέρωση της λεγόμενης καρολίδειας γραφής και στην πρόσκληση λογίων από περιοχές της Ευρώπης, όπου υπήρχαν ακόμα αξιόλογες πολιτιστικές εστίες.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Καρλομάγνος μαζί με την πολιτική πέτυχε, κατά κάποιο τρόπο, και την πολιτιστική ενοποίηση της Ευρώπης. Πράγματι, η συρροή διάσημων ανθρώπων των γραμμάτων και των τεχνών στο αυτοκρατορικό ανάκτορο καθώς και στη συνέχεια η εξακρίνιση του ανανεωτικού πνεύματος δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια ευρύτερη πολιτιστική αναζωογόνηση.

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η δεύτερη αυτοκρατορική στέψη

Ωστόσο, στη βιογραφία που έγραψε ο Εϊνάρδος μετά το θάνατο του Καρλομάγνου διατυπώνεται ο ισχυρισμός ότι ο πάπας αιφνιδίασε τον βασιλιά με την αυτοκρατορική στέψη. Σύντομα πάντως ο Καρλομάγνος σκέφτηκε εκ νέου το ζήτημα, επειδή το 802 επανέλαβε την αυτοκρατορική στέψη στο Άαχεν, αλλά αυτή τη φορά πήρε το στέμμα από ένα κληρικό και το τοποθέτησε ο ίδιος στο κεφάλι του. Με αυτή τη χειρονομία, υπονοούσε ότι είχε λάβει την αυτοκρατορική εξουσία απευθείας από τον Θεό και όχι διαμέσου του πάπα.

David Nicholas, *Η Εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σ. 191.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- **Πρώτο Παράθεμα:** *Η στέψη του Καρλομάγνου*. Η στέψη του Καρόλου ενίσχυσε τη θεοκρατική μοναρχία και δημιούργησε προβλήματα με την Ανατολή. Οι Δυτικοί την είδαν ως μία φυσιολογική εξέλιξη που εγκαινιάστηκε από την εποχή του Χλωδοβίκου Α'. Στο Βυζάντιο, όμως, θεώρησαν την στέψη ως σφετερισμό των νόμιμων δικαιωμάτων του βυζαντινού αυτοκράτορα. Το ζήτημα αυτό έληξε με συμβιβασμό το 815, αφού προηγουμένως ο Καρλομάγνος περιορίστηκε στον τίτλο αυτοκράτορας και παραιτήθηκε από την προσθήκη του *Ρωμαϊκού Κράτους*. Επιπλέον, αναγνώρισε τη βυζαντινή επικυριαρχία στη Βενετία, την Ισπρία και τη Δαλματία.

- **Δεύτερο Παράθεμα:** *Μην παραμελείτε τα γράμματα*. Ο Καρλομάγνος, θεωρώντας τους κληρικούς ως φυσικούς στυλοβάτες της προσπάθειάς του για πνευματική ανανέωση, τους επικρίνει για την αμάθειά τους και τους προτρέπει, αφού μορφωθούν οι ίδιοι, να μεταδώσουν τις γνώσεις και

σε άλλους. Οι σπουδές λόγω των δυσμενών συνθηκών, όπως έχουμε δει, είχαν υποβαθμιστεί στο Φραγκικό Κράτος κατά την περίοδο των Μεροβιγγείων. Για το λόγο αυτό προσκλήθηκαν στο Άαχεν από άλλες περιοχές της Ευρώπης διάσημοι λόγιοι, όπως ο Αλκουίνος από την Αγγλία, που δίδαξαν στην Ανακτορική Ακαδημία. Στη σχολή αυτή ολοκλήρωναν τις σπουδές τους οι κληρικοί, οι οποίοι στη συνέχεια λειτουργούσαν ως πολίτηπλασιαστές στις επαρχίες τους.

- **Τρίτο Παράθεμα:** *Τα σπάνια βιβλία.* Ο Αλκουίνος υπήρξε αναμφισβήτητο ο σπουδαιότερος λόγιος και δάσκαλος της Καρλοιδείας Αναγέννησης. Η Αγγλία την εποχή αυτή κατείχε τα σκήπτρα του πνεύματος. Εκεί, υπήρχαν εργαστήρια αναπαραγωγής χειρογράφων των κλασικών χρόνων. Ο Καρλομάγνος τον επιφόρτισε με την οργάνωση της εκπαίδευσης και τον διόρισε αββά της περίφημης μονής του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ. Ιδρύθηκαν σε ολόκληρη τη Γαλιτία ενοριακές, μοναστικές και επισκοπικές σχολές.

Ο Αλκουίνος (διευθυντής της Ανακτορικής Ακαδημίας, 782-796) χρησιμοποιεί συχνά στην αλληλογραφία του το ψευδώνυμο Φλάκκος που είναι το επώνυμο του Οράτιου και προσφωνεί τον Καρλομάγνο με το ψευδώνυμο *Δαβίδ*. Από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα η Αγγλία βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη πολιτιστική κατάσταση σε σχέση με το Φραγκικό Βασίλειο. Στα μοναστήρια καλλιεργείται η χριστιανική και ελληνορωμαϊκή παράδοση, ενώ παράλληλα στα εργαστήρια αντιγραφής οι μοναχοί αντιγράφουν συστηματικά χριστιανικά και κλασικά κείμενα. Στη σχολή που λειτουργούσε στο μοναστήρι του Αγίου Μαρτίνου, ο Αλκουίνος εφάρμοσε το πρόγραμμά του. Μεταξύ των μαθημάτων που διδάσκονταν ήταν τα χριστιανικά γράμματα, τα αρχαία και τα λατινικά, η γραμματική, η αστρονομία και άλλα.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα,** *Η δεύτερη αυτοκρατορική στέψη.* Να συνδυαστεί με το πρώτο παράθεμα και να προσεχθεί ιδιαίτερα η τελευταία περίοδος, όπου τίθεται το ζήτημα της διαμάχης για την ανωτερότητα μεταξύ της κοσμικής και της παπικής εξουσίας.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα** *Νόμισμα του Καρλομάγνου.* Να προσεχθεί ο τίτλος και να συνδυαστεί με τα σχετικά παραθέματα (*Η στέψη του αυτοκράτορα και Η δεύτερη αυτοκρατορική στέψη*).

- **Να αξιοποιηθεί** σε συνδυασμό με τα παραπάνω (νόμισμα και τα σχετικά παραθέματα) και η εικόνα στην εισαγωγική σελίδα του Κεφαλαίου *Ο Καρλομάγνος στέφεται αυτοκράτορας*.

- **Σχεδιάγραμμα** *Η οργάνωση της Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου.* Βασική οργανωτική και διοικητική μονάδα της αυτοκρατορίας είναι η κομητεία. Η αυτοκρατορία διαιρέθηκε σε 250 περίπου κομητείες (δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των πηγών, οι κομητείες υπολογίζονται σε 200 έως 300), καθεμία από τις οποίες διοικείται από ένα κόμητα διορισμένο από το βασιλιά. Οι κόμητες καθώς και οι υποτελείς τους αμείβονται από τα έσοδα των αυτοκρατορικών γαιών, που τους παραχωρούνται από τον αυτοκράτορα και στους οποίους εκχωρούνται όλες οι εξουσίες. Ο βασιλιάς παραχωρούσε το αξίωμα του κόμητα συνήθως σε άτομα που ανήκαν στην τοπική αριστοκρατία και διέθεταν μεγάλες εκτάσεις γης. Οι κόμητες μεταβίβαζαν κληρονομικά το αξίωμα στους απογόνους τους. Το διοικητικό αυτό σύστημα απετέλεσε σταθμό στη διαμόρφωση του φεουδαρχικού συστήματος, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα. Για να αποφύγει ο Καρλομάγνος τις καταχρήσεις των αξιωματούχων αυτών, χρησιμοποίησε το θεσμό των βασιλικών απεσταλμένων (*missi domini*), που ήταν έμπιστά του πρόσωπα. Στη βάση της διοικητικής - οικονομικής οργάνωσης ήταν οι ελεύθεροι χωρικοί, οι οποίοι υπέκειντο σε φορολογικές και στρατιωτικές υποχρεώσεις.

- **Χάρτης** *Η διαίρεση του κράτους του Καρλομάγνου.* Οι διάδοχοι (οι τρεις εγγονοί) του Καρλομάγνου Λουδοβίκος ο Γερμανικός, Κάρολος ο Φαλακρός και Λοθάριος διένειμαν μεταξύ τους την αυτοκρατορία με τη **Συνθήκη του Βερντέν το 843**. Ο πρώτος έλαβε τα εδάφη ανατολικά του Ρήνου,

την Ανατολική Φραγκία που αντιστοιχεί στη σημερινή Γερμανία, ο δεύτερος τα εδάφη δυτικά του ποταμού, τη Δυτική Φραγκία, που αντιστοιχεί στη σημερινή Γαλλία, και ο τρίτος μια ενδιάμεση ζώνη, τη Λοθαριγγία, που εκτείνεται από το σημερινό Βέλγιο μέχρι την Ιταλία. Το μεσαίο τμήμα μειονεκτούσε γεωγραφικά, καθώς συμπιεζόταν από τα δύο άλλα. Πράγματι, τα εδάφη αυτά, που είχαν ως χαρακτηριστικό τους την πολυδιάσπαση σε μικρότερα κρατίδια, διεκδικούνταν από τη Γαλλία και τη Γερμανία και άλληλζαν συνεχώς επικυρίαρχο. Έτσι, δημιουργήθηκε η βάση σχηματισμού των νεότερων κρατών, της Γερμανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας. Στον ίδιο χάρτη οι μαθητές μπορούν να παρακολουθήσουν τα σημεία εισβολής στην Ευρώπη των Σαρακηνών, των Μαγυάρων και των Νορμανδών.

• **Δεύτερη εικόνα Δράκοντες, δηλ. πηλοία των Νορμανδών ή Βίκινγκς.** Από τον 9^ο αιώνα οι σκανδιναβικοί λαοί εμφανίζονται στο προσκήνιο της ιστορίας. Οι Νορμανδοί (= άνθρωποι του Βορρά: Σουηδοί, Νορβηγοί και Δανοί) γνώστες της ναυτικής τεχνικής και της ναυσιπλοΐας, πραγματοποιούν αιφνίδιες επιδρομές με τα πηλοία τους, τα Snekkja ή drakkar (δράκοντες, γιατί έφεραν στην πλήρη το κεφάλι ενός δράκοντα), στις ευρωπαϊκές θαλάσσιες και παραποτάμιες περιοχές, άρπαζαν και έφευγαν. Αργότερα, όμως, άρχισαν να εγκαθίστανται σε εδάφη της Ευρώπης όπως στη βορειοδυτική Γαλλία, που έκτοτε ονομάστηκε Νορμανδία.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

Βλ. Αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

Ειδική Βιβλιογραφία, βλ. προηγούμενη ενότητα.

3. Η φεουδαρχία στη Δυτική Ευρώπη

Διδακτικοί στόχοι

1. Να πληροφορηθούν οι μαθητές για τις συνθήκες διαμόρφωσης της φεουδαρχίας.
2. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα.
3. Να πληροφορηθούν για την εξέλιξη του φεουδαρχικού συστήματος και την πορεία των ευρωπαϊκών κρατών στο πλαίσιο του συστήματος αυτού.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• *Με αφετηρία το τελετουργικό της τελετής της περιβολής και την τελετή μύησης ιππότη να αξιοποιηθεί για διαθεματική προσέγγιση η σημασία των συμβολισμών στην κοινωνική ζωή (π.χ. στο γάμο πετάνε ρύζι στο ζευγάρι, η νύφη πατάει το πόδι του γαμπρού) στη θρησκευτική ζωή (π.χ. οι συμβολισμοί των μυστηρίων, η βάπτισμα κ.ά.), στον επαγγελματικό τομέα (η επίδοση του ξίφους στον αξιωματικό). Οι μαθητές να κληθούν να βρουν παρόμοιους συμβολισμούς, όταν θα συζητηθεί το σχετικό θέμα.*

• Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το παράθεμα *Μου λείπουν τα απαραίτητα*. Η συζήτηση θα επικεντρωθεί στους παράγοντες που ωθούσαν τους (ελεύθερους) ανθρώπους να καταφεύγουν σε ισχυρά άτομα και να ζητούν προστασία.

• **Πρώτος διδακτικός στόχος.** Ο διδάσκων θα βοηθήσει τους μαθητές με κατάλληλες ερωτήσεις να αξιοποιήσουν την προηγούμενη σχετική μάθηση. Η προσοχή θα εστιασθεί στην πολιτική, οικονομική και

κοινωνική κατάσταση στην Ευρώπη που ευνόησε τη δημιουργία σχέσεων εξάρτησης και υποταγής.

• **Δεύτερος διδακτικός στόχος.** Αφετηρία της σχετικής συζήτησης μπορεί να αποτελέσει το σχεδιάγραμμα *Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα*. Στο προηγούμενο παράθεμα αναφέρεται μια περίπτωση αναζήτησης προστασίας που αφορά ένα πτωχό άνθρωπο. Όταν, όμως, η προστασία αφορούσε άτομα κύρους, δηλ. τους ευγενείς (αξιωματικούς, στρατιωτικούς, άρχοντες και άλλους), τότε η πράξη προστασίας και υποτέλειας συνοδευόταν από παραχώρηση γης και επισφραγιζόταν από ειδική τελετή. Για να κατανοήσουν οι μαθητές το φεουδαρχικό σύστημα, πρέπει ο διδάσκων να προκαλέσει την αυτενέργεια των μαθητών, αξιοποιώντας το διαθέσιμο υποστηρικτικό υλικό. Πρώτα θα συζητηθεί το παράθεμα *Η τελετή της περιβολής* και ο πίνακας *Το φεουδαρχικό συμβόλαιο*. Έπειτα οι μαθητές θα κληθούν να ανιχνεύσουν τη σημειολογία της εικόνας *Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής* με τη βοήθεια του πρόσθετου παραθέματος *Η σημειολογία μιας τελετής*. Στη συνέχεια θα γίνει μνεία για τους ιππότες με την αξιοποίηση του παραθέματος *Τελετή επίδοσης της πανοπλίας στον ιππότη*.

Στο τέλος θα γίνει μια συνολική εκτίμηση της διαστρωμάτωσης της φεουδαρχικής κοινωνίας, με βάση το σχεδιάγραμμα *Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα*. Θα τονισθεί ως κύριο χαρακτηριστικό της φεουδαρχίας η διάκριση των ανθρώπων σε δύο βασικά τάξεις, τους φεουδάρχες-ευγενείς και τους χωρικούς -μη ευγενείς: Οι πρώτοι είναι ελεύθεροι και προνομιούχοι, ενώ οι δεύτεροι δεν έχουν δικαιώματα αλλιά μόνον υποχρεώσεις, στοιχεία που καθορίζουν την πολιτική, οικονομική και κοινωνική υπόσταση του ατόμου.

• **Τρίτος διδακτικός στόχος.** Με επίκεντρο την περιοχή που εκτείνεται από το Ρήνο μέχρι το Λίγηρα, οι φεουδαρχικές σχέσεις αναπτύχθηκαν σε ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη. Ωστόσο, η φεουδαρχία δεν είναι ένα ομοιόμορφο και στατικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Εμφανίζεται με πολλή παραλλαγή, διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, εξελίσσεται και μετασχηματίζεται. Σταθμό στην εξέλιξη της φεουδαρχίας αποτέλεσαν οι μεταρρυθμίσεις του Καρλομάγνου και για το λόγο αυτό η σχετική συζήτηση μπορεί να αρχίσει από το σχεδιάγραμμα *Η οργάνωση της Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου* της προηγούμενης ενότητας.

Το φεουδαρχικό σύστημα ευνοεί τις φυγόκεντρες τάσεις, ωστόσο θα τονισθεί η αντίρροπη τάση ανασύστασης ή συγκρότησης μεγάλων κρατών. Πρόκειται για τη Γαλλία, τη Γερμανία και την Αγγλία. Στα κράτη αυτά θα αναφερθούμε εκτενέστερα στις επόμενες ενότητες.

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η σημειολογία μιας τελετής

[...] Η λέξη φέουδο (*feodum* από το παλαιογερμανικό *feohu* που σήμαινε ένα πολύτιμο αντικείμενο με ζωγραφιστούς μαγικούς χαρακτήρες, του οποίου η προσφορά δημιουργούσε δεσμούς φιλίας) [...] Τον 12^ο αιώνα το τελετουργικό έχει σχεδόν οριστικοποιηθεί. Ο μέλλων υποτελής (*vassalus*) παρουσιάζεται ασκεπής, γονατίζει, βάζει τα χέρια του σ' αυτά του κυρίου (χειρονομία που συμβολίζει την προσφορά του εαυτού του και κατά πάσα πιθανότητα ανατρέχει στην πρακτική της ανάμιξης αίματος των αρχαίων γερμανικών συντεχνιών). Στη συνέχεια, μετά την ανταλλαγή του «ασπασμού της ειρήνης» με τον χωροδεσπότη (φεουδάρχη) (άλλο σημάδι αμοιβαίας φιλίας και πίστης που συνηθίζονταν κυρίως στη Γαλλία και τη νορμανδική Αγγλία), ο υποτελής ορκίζεται πάνω σε ιερά βιβλία ή μια λειψανοθήκη, προσδίδοντας στη δέσμευση πίστης θρησκευτικό και ιερό χαρακτήρα. Τέλος ο κύριος παραδίδει στον υποτελή ένα αντικείμενο που συμβολίζει το αγαθό που του παραχωρείται ως φέουδο: ένα σβώλο χώματος, το κλαδί ενός δέντρου κ.ά. - αυτό είναι το χρίσμα, η λεγόμενη «περιβολή» (*investitura*).

N. Berstein - P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη*, τ. Α' (5ος - 18ος αι.), μετ.

A. Δημητρακόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 110-111.

2. Η φεουδαρχική ιεραρχία

[...] Ο άρχοντας μιας επικράτειας κρατά την αρχοντία του (πολιτική - διοικητική εξουσία) ως φέουδο ενός φεουδάρχη του οποίου και είναι υποτελής. Ο κόμης του Νταμμартέν κρατά την κομητεία του ως φέουδο από τον κόμη του Βεξέν-Βαλουά του οποίου είναι υποτελής. Ο τελευταίος είναι υποτελής του βασιλιά. Σχηματίζεται έτσι μια ιεραρχία σε τέσσερα επίπεδα που τοποθετεί τον βασιλιά στην κορυφή, ενώ ακολουθούν ο κόμης του Βεξέν - Βαλουά, ο κόμης του Νταμμартέν και ο άρχοντας του «Μπετινύ». Αυτή η ιεραρχία προσώπων έχει και το είδωλό της σε μια ιεραρχία πραγμάτων. Τα ίδια τα φέουδα είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους. Λέγεται πως ένα φέουδο «προέρχεται» από ένα άλλο. Η αρχοντία του «Μπετινύ» προέρχεται από την κομητεία του Νταμμартέν που προέρχεται από την κομητεία του Βεξέν - Βαλουά που προέρχεται από το βασίλειο. Η διπλή αυτή σχέση ανθρώπων και πραγμάτων συνιστά τη φεουδαρχική ιεραρχία.

N. Καραπιδάκη, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996, σ.152.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- **Πρώτο παράθεμα** *Μου λείπουν τα απαραίτητα*. Πρόκειται για απόσπασμα από γραπτή συμφωνία μεταξύ ενός πτωχού ανθρώπου και ενός πλούσιου. Η αναζήτηση προστασίας από πλουσιότερους και ισχυρότερους ανθρώπους μπορεί να αποδοθεί σε ρωμαϊκή και σε γερμανική συνθήεια. Να σημειωθεί ότι το σύστημα της προστασίας –υποταγής αφορά μόνον ελεύθερα άτομα (όχι δούλους –παρόικους ή δούλους).

- **Δεύτερο παράθεμα** *Η τελετή της περιβολής*. Για πληρέστερη κατανόηση οι μαθητές να απαριθμήσουν τα στάδια και τις ενέργειες που περιλαμβάνει το καθένα από αυτά.

- **Τρίτο παράθεμα** *Τελετή επίδοσης της ναυπηγίας σε ιππότη*. Και εδώ οι μαθητές να απαριθμήσουν τα στάδια και τις ενέργειες που περιλαμβάνει το καθένα από αυτά. Τα ιπποτικά μυθιστορήματα δίνουν μια εξιδανικευμένη εικόνα για τους ιππότες που τηρούν με περισσή ευλάβεια τον όρκο τους. Ωστόσο όμως στην πραγματικότητα οι ιππότες μετατρέπονται πολλές φορές σε καταπιεστές των χωρικών.

2. Πρόσθετα Παραθέματα

- **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα** *Η σημειολογία μιας τελετής*. Εκτός από την περιγραφή του τελετουργικού της περιβολής, επεξηγούνται οι συμβολισμοί. Βλ. πρώτη εικόνα Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής.

- **Δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** *Η φεουδαρχική ιεραρχία*. Η φεουδαρχική ιεραρχία μπορούσε να εκτείνεται σε περισσότερα από τρία επίπεδα (βλ. Σχεδιάγραμμα), όπως φαίνεται στο παράδειγμα. Να εξηγηθεί στους μαθητές ότι ο φεουδάρχης εκχωρεί στον υποτελή του όχι μόνο την οικονομική εκμετάλλευση της γης (φέουδο) που του παραχωρεί αλλιώς και την πολιτική-διοικητική εξουσία.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα** *Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής*. Για την αποκρυπτογράφηση αυτής της εικόνας, πρέπει προηγουμένως οι μαθητές να έχουν μελετήσει το δεύτερο παράθεμα *Η τελετή της περιβολής* και τον πίνακα *Το φεουδαρχικό συμβόλαιο*. Κατά την ανάγνωση της εικόνας θα χρειαστεί και η βοήθεια του διδάσκοντος ο οποίος θα έχει υπόψη του και το πρώτο πρόσθετο παράθεμα.

Κατ' αρχήν η εικόνα εμπεριέχει το μαγικό στοιχείο. Βλέπουμε το φεουδάρχη να κάθεται στο θρόνο που συμβολίζει το φέουδο και κοσμεύεται με ζωγραφιστούς μαγικούς χαρακτήρες, οι οποίοι υποδηλώνουν ότι η προσφορά του φέουδο δημιουργεί δεσμούς φιλίας. Δίπλα του στέκονται οι αυλικόι του. Ο υποψήφιος υποτελής είναι όρθιος και έχει πέντε βραχιόνες. Ενωμένοι οι δύο από

τους βραχίονές του πιάνουν τα χέρια του αφέντη του. Το ένα χέρι (μπροστά) δείχνει τα στάχυα που συμβολίζει το αγαθό που του παραχωρείται, δηλ. το φέουδο. Το άλλο χέρι που στρέφεται προς το μάγουλο υποδηλώνει τον ασπασμό. Τέλος, με το χέρι προς τα πίσω που δείχνει τη λειψανοθήκη δηλώνεται ο όρκος.

- **Πίνακας Το φεουδαρχικό συμβόλαιο.** Καταγράφονται τα αμοιβαία δικαιώματα και οι υποχρεώσεις.

- **Το Σχεδιάγραμμα Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα** αποδίδει εποπτικά τα όσα αναφέρονται στην αφήγηση. Η φεουδαρχική ιεραρχία με επικεφαλής το βασιλιά μπορεί να έχει και άλλο ή και άλλα επίπεδα υποτέλειας. Βλ. δεύτερο πρόσθετο παράθεμα.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

- **Πρώτη Ερώτηση:** Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

- **Δεύτερη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές για τη σύγκριση. Όσον αφορά τη δομή της βυζαντινής κοινωνίας οι μαθητές θα ανατρέξουν στην αντίστοιχη ενότητα που έχουν ήδη διδαχθεί: **Η περίοδος της μεγάλης ακμής του Βυζαντίου (717-1025)/ Κοινωνία και οικονομία.**

- **Τρίτη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές για τη σύγκριση. Οι μαθητές θα ανατρέξουν στην ενότητα που έχουν ήδη διδαχθεί:

- **Τέταρτη Ερώτηση:** Για την αναπαράσταση της τελετής της περιβολής οι απαραίτητες πληροφορίες θα αντληθούν από την ενότητα. Το περιεχόμενο και ο τρόπος θεατροποίησης μιας σύγχρονης τελετής θα αφεθούν στην αυτενέργεια των μαθητών (εννοείται βέβαια με την καθοδήγηση του διδάσκοντος). Τέλος, οι μαθητές για τη δραματοποίηση της ζωής των χωρικών τα βασικά στοιχεία για τη ζωή των χωρικών υπάρχουν στην ενότητα.

Ειδική Βιβλιογραφία, βλ. Ενότητα 1. Οι συνέπειες της μετανάστευσης των γερμανικών φύλων για την Ευρώπη.